

ÂDEM'DEN ÖNCE ADAMLAR VAR MIYDI? KİTAB-I MUKADDES ELEŞTİRİSİ BAĞLAMINDA ISAAC LA PEYRÈRE'İN ÖN- ÂDEMİLER HİPOTEZİ*

© Ramazan ADIBELLİ^a

Öz

17. yüzyıl, Avrupa tarihinde “kuşkuculuk” çağı olarak da adlandırılır. 16. asırdan itibaren gerçekleşen coğrafi, tarihi ve bilimsel keşifler yepyeni ufuklar açmıştır. Rönesans döneminden itibaren bir taraftan felsefi düşüncenin gelişmesi diğer taraftan da Hıristiyan mezhepler arasındaki din savaşlarının düşünen zihinleri dini paradigmanın dışına itmesiyle birlikte rasyonel bakış açısı ağırlık kazanmıştır. Asırlar boyunca tarihsel, doğal veya beşeri hakikatler olarak Hıristiyanlığın kutsal kitap külliyatı ekseninde anlamlandırılan olgulara da kuşkuyla bakılmaya başlanmıştır. Fransız araştırmacı Isaac La Peyrère'in ön-Âdemiler hipotezi, o dönemdeki kuşkucu zihniyeti yansıtan önemli örneklerden biridir. La Peyrère'in Âdem'den önce insanların var olup olmadığını sorgulaması profan/beşeri bilginin Kitab-ı Mukaddes ile bağdaştırma gayretinin bir ürünüdür. La Peyrère'in Kitab-ı Mukaddes'in en başındaki kıssayı, insanın yeryüzündeki varlığına dair en temel kıssayı tartışma konusu yapmasıyla başlayan süreç, Eski Ahit kitaplarının otantikliği ve vahiy değeri meselesiyle devam etmiş, tarihsel İsa ve Yeni Ahit'in Tanrı kelamı olup olmadığı tartışmalarına kadar uzanmıştır. Sonuç itibarıyla La Peyrère'in ön-Âdemiler hipotezi kabul görmemiş olsa da Kitab-ı Mukaddes'in güvenilirliği hakkında ciddi tereddütler uyandırarak Kitab-ı Mukaddes eleştirine öncülük etmiştir.

* Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje No: 8170

^a Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, adibelli@erciyes.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Kitab-ı Mukaddes eleştirisi, Hıristiyanlık, Kozmogoni, Soterioloji.

**WERE THERE MEN BEFORE ADAM? ISAAC LA PEYRÈRE'S PRE-ADEMITE
HYPOTHESIS IN THE CONTEXT OF BIBLE CRITICISM**

The 17th century is also called the “skepticism” era in European history. Geographical, historical and scientific discoveries since the 16th century have opened up new horizons. Since the Renaissance period, on the one hand the development of philosophical thought and on the other hand the religious wars between the Christian sects pushed the thinking minds out of the religious paradigm and the rational perspective gained weight. Throughout the centuries, historical, natural or human truths which were evaluated through the lenses of Christianity’s holy book corpus have along the same line started to be viewed with suspicion. The pre-Adamite hypothesis of the French investigator Isaac La Peyrère is one of the most important examples reflecting the skeptical mentality of that period. La Peyrère's questioning whether humans existed before Adam is a product of the effort toward the harmonization of the profane / human knowledge with Biblical accounts. The process that began with La Peyrère's discussion of the first account at the very beginning of the Bible, the most fundamental story about the existence of man on earth, continued with the question of authenticity and revelation of the Old Testament books, extended to the historical Jesus question and whether the New Testament books were the words of God. As a result, although the pre-Adamites hypothesis of La Peyrère has been severely criticized and finally rejected by Christian and Jewish theologians, his author has pioneered Bible criticism by arousing serious hesitations about the reliability of the Biblical texts. The ideas of La Peyrère have influenced the leading figures in the field of Biblical criticism like Baruch Spinoza or Richard Simon.

On the one hand, new knowledge accumulated in the wake of the geographical and scientific discoveries, the discovery and translation of historical sources of other cultures on the other hand the rational or in other words, the historical-critical reading of Biblical texts rendered inevitable the confrontation between these two sources of knowledge. If Isaac La Peyrère's pre-Adamite hypothesis had been so heavily criticized, it is probably because it has been taken seriously as a threat to the main doctrines of Christianity like original sin, redemption and the salvific role of Jesus. La Peyrère's as a convinced Christian did not aimed to attach or even less to destroy the foundations of Christianity. On the contrary he tried reconcile the contradictory passages and discrepancies in the Biblical narratives, both internally and externally, with reason and science. The first five books of the Old Testament,

i.e. the Pentateuch, or with its Jewish formulation the Torah, constitute the first part of Christianity's biblical corpus, and narratives about the occurrence of both the world and humanity. For centuries, both Jews and Christians believed that God on Mount Sinai gave these books to Moses. Today, religious denominations such as Orthodox Jews or Fundamentalist Christians still maintain this belief. The belief that the Bible is a product of divine revelation, as stated in in the 12th century as the 8th article of Maimonides' thirteen point credo "I believe by complete faith that the whole Torah now found in our hands was the exact same one given to Moses".

La Peyrère demolished a taboo, showing that it was impossible for the Torah to be written by Moses, and that it was not a single text authored by a single author but a compilation, containing numerous mistakes, contradictions, and inconsistencies. The source criticism of the Bible, which began from the point that Moses could not be the author of the Torah, was later applied to the entire Old Testament and finally included the New Testament in the nineteenth century, especially in the context of the "historical Jesus" issue with the efforts of German researchers. Today, a wide range of research areas have emerged in relation to the Biblical criticism or in other words to the criticism of the Bible.

La Peyrère spent the rest of his life in a monastery after being declared a heretic. But the extent and concern of the discussion concerning his pre-Adamite hypothesis reflects the seriousness and importance of the issue. On the other hand, this example shows that mythological narratives can never be eliminated by scientific narratives because both belong to different planes. Is the hypothesis of La Peyrère not an attempt to explain anthropogenic myth with two myths, both Christological and eschatological?

Keywords: History of Religions, Biblical criticism, Christianity, Cosmogony, Soteriology.

Giriş

Yüzyıllar boyunca Yahudi ve Hıristiyanların kutsal metinlerini içeren Kitab-ı Mukaddes sadece ilahi vahyi taşıyan bir eser olarak değil aynı zamanda bilimsel ve tarihsel gerçeklikleri içeren sağlam ve tartışmasız bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmiştir. Bu külliyyatın ilk bölümünü oluşturan dünyanın, dünyadaki bitkilerin, hayvanların ve nihayetinde de insanın nasıl yaratıldığını anlatan *Tekvin* kitabı Yahudi-Hıristiyan kozmogonisini ve antropogonisini oluşturur. Dünyanın ve insanlığın başlangıç hikâyesini anlatmasından dolayı Hıristiyan bilginler Kitab-ı Mukaddes'i dünyanın en eski kitabı olarak görmüşlerdir (Amann, 1935, s. 2793). Kitab-ı Mukaddes'te verilen kronolojik bilgilerden hareketle dünyanın ne zaman yaratıldığına ilişkin hesaplamalar

yapan Hristiyan araştırmacıları bu veriler farklı sonuçlara götürmüştür. Protestanların en sahih nüsha olarak kabul ettikleri İbranice *Eski Ahit* versiyonunda ya da diğer bir ifadeyle *Tanah*'ta dünyanın yaratılışının milattan önce 3944 yılında vuku bulduğu bildirilirken Samirilerin ellerindeki versiyona göre bu hadise, milattan 4305 sene önce gerçekteşmiştir. Kitab-ı Mukaddes'in Yunanca tercümesi olan *Septuagint* versiyonu 5270 yıllık bir tarihe işaret eder. Bu farklı versiyonlardaki çeşitli tarihleri karşılaştırarak bunların nasıl ve neden birbirleriyle çelişitini fark eden bazı din adamları bu sıkıntılı durumu ortadan kaldırmaya çalışmışlardır (Buck, 1807, s. 192). 1650 yılında neşredilen kitabında Anglikan başbiskopos James Ussher (1581-1656) Tanah'taki pasajlardan hareketle yaratılışın M. Ö. 4004 yıl önce başladığını belirlemiş ve onun tespit ettiği kronoloji 1701 yılında yayımlanan İngilizce Kitab-ı Mukaddes baskısının önsözüne dâhil edilmiştir. Ussher bu sansasyonel buluşuyla şöhrete kavuşmuş olsa da çalışmasını tamamlamadan birkaç yıl önce Cambridge Üniversitesi rektör yardımcısı ve Kitab-ı Mukaddes uzmanı John Lightfoot (16002-1675) dünyanın yaratılışının M. Ö. 3929 yılında gerçekteştiğini ve ilk insanın yaratılış anını tam olarak belirlediğini ilan etmişti: M. Ö. 3929 yılı, 23 Ekim Pazar günü saat sabah 9 (Weintraub, 2011, s. 13; Broadhurst, 2012, s. 114-115). Lightfoot'tan ilham ve cesaret alan Ussher hesaplamalarına devam ederek Âdem ile Havva'nın Aden cennetinden M. Ö. 4004 yılı 10 Kasım Pazartesi günü çıkarıldıklarını, Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı'nda karaya oturduğu anın M. Ö. 2348 yılının 5 Mayıs Çarşamba gününe tekabül ettiğini ortaya koymuştur (Percy, 2006, s. 35).

Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümündeki anlatılar dünyanın ve insanlığın ilk ve orijinal tarihi olarak görölürken aynı bölümde anlatılan Tufan kıssasına binaen bütün insanların ikinci Âdem diye de adlandırılan Nuh'un üç oğlunun soyundan geldiği tarihsel bir olđu olarak esas alınarak dünyadaki bütün milletlerin ve muhtelif dillerin bu üç şahsa dayandığı düşünçesi kabul edilmiştir. Ortaçağ Avrupa'sındaki en önde gelen tarihçilerden ve ansiklopedistlerden biri olan Sevilla başpiskoposu Isidore'un (ö. 636) yedinci yüzyılın ilk yarısında yazdığı *Etymologiae* adlı eserinin "dünya ve aksamı" konulu on dördüncü bölümde tasvir edilen dünya haritası Ortaçağın sonlarına kadar daha net bir ifadeyle Amerika kıtasının keşfine kadar Batı dünyasındaki klasik dünya tasavvurunu gözler önüne seren tipik bir örnektir (Woodward, 1987, s. 302; Williams, 1997, s. 13). Bu harita iç içe girmiş iki daireden oluşmaktadır. İçteki dairenin içerisi T biçiminde üçe bölünmüştür. Her bir bölüm o zaman bilinen üç kıtaya tekabül etmektedir. T'nin üzerinde Asya, orta çizginin solunda Avrupa, sağında ise Afrika yer almaktadır. Kıta adlarının altına

muhtemelen dokuzuncu yüzyılda birer de isim eklenmiştir. Bunların her biri Nuh'un oğulları Ham, Sam ve Yafes'tir. Adı geçen eserinde Isidore, bu adların etimolojik tahlillerini yaparak bu şahsiyetlerden türeyen soyların temel özelliklerini şu şekilde dile getirir: "Sam, 'meşhur' anlamına gelir çünkü ona bu ismi soyunun bir alameti olarak verildi. Patriarklar, havariler ve Tanrı'nın halkı ondan türedi... Ham, 'sıcak' anlamına gelir. İstikbalinin bir alameti olarak böyle adlandırıldı. Zira onun soyu güneşin yakın olduğu için daha sıcak olan topraklara sahiptir... Yafes'in manası 'genişliktir' çünkü pagan milletler ondan türemiş ve gentiller arasındaki inanların çeşitliliği geniştir." (Isidore of Seville, 2006, s. 162-163)

Isidore'un dünya haritasının dünyayı üç bölgeye ayırışının ve her bir bölgede yaşayan insanların kökenini Nuh'un oğullarından birine dayandırışının ilham kaynağı açıkça Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümüydü. Isidore aslında zamanındaki coğrafi bilgilerle Kitab-ı Mukaddes anlatılarını sentezleyen bir betimleme yapmıştı. Isidore'un Kitab-ı Mukaddes kozmogonisi çerçevesinde yaptığı bu insanlığın tek bir kökten türeyen üçlü tasnifine Isaac La Peyrère'a kadar ciddi bir eleştiri yönelten olmamıştır (Livingstone, 2010, s. 207). Yahudi-Hıristiyan geleneğin kabul ettiği *monogenizm* yani insanlığın tamamının tek bir çiftten geldiği görüşünün aksine La Peyrère, 1655 yılında Latince neşredilen *Prae-Adamitae* adlı eserinde *poligenizm* görüşünü yani Âdem'in seçkin millet olan Yahudilerin atası olduğu ve ondan önce başka insanların yaratıldığı görüşünü savunur.

La Peyrère'in bu eseri on yedinci yüzyıl Avrupa entelektüel çevrelerinde Richard Popkin'in tabiriyle "bir bomba" etkisi meydana getirmiştir (Popkin, 2006, s. 196). Hem Katolikler hem de Protestanlar tarafından şiddetli eleştiriler ve reddiyeler gecikmemiş, La Peyrère'in kitabı Paris'te yakılmış ve kendisi de Brüksel'de tutuklanarak altı ay hapis yatmıştır. Görüşlerinden vazgeçtiğini itiraf edip Kalvinizm'den Katolikliğe geçtiğini beyan ettikten sonra serbest bırakılsa da aslında bunun bir takkiye olduğu ve yazarın görüşlerinden hiçbir zaman vazgeçmediği gibi ömrünü konuyla ilgili daha fazla delil bulmakla geçirdiği ortaya konulmuştur.

Ön-Âdemiler hipotezinden en çok tedirgin olan kesim dini gruplar ve özellikle de Kilise olmuştur. Tüm insanların bir çiftten meydana geldiği yönündeki Hıristiyan doktrine *poligenizm* meydan okuyordu. Kilise, Yahudi kutsal kitaplarını da kendi kutsal kitap külliyatına dâhil ederek en başından beri Âdem'in bütün insanların atası olduğunu telkin ediyordu. Dünyanın her tarafına gönderilen misyonerler "inançsızları" vaftiz ederken renk ve ırk ayrımı

yapmadan her insanın ilk insanın soyundan geldiği için asli günahı taşıdığını ve dolayısıyla İsa'nın kurtarıcı mesajını (İncil'i) kabul ederek günahtan kurtulacağını telkin ediyordu (Thein, 1892, s. 356). La Peyrère'in ön-Âdemiler hipotezi böylece Hıristiyan soteriyolojinin esasını oluşturan asli günah doktrinini tehlikeye soktuğu gibi Hıristiyanlığın kutsal metinlerinden hareketle böyle bir görüşe ulaşmış olması hem asırlar boyunca Kitab-ı Mukaddes'i anlama ve yorumlama görevini deruhte eden Kilisenin yanıldığı anlamına geliyordu. Kilise açısından daha da tehlikelisi eğer La Peyrère'in savunduğu bu görüşü yani bütün insanların tek bir soydan gelmediği görüşünü bilim ispat ederse Hıristiyanlık bütünüyle sarsılmış olacaktı. Zira böyle bir hipotezin doğruluğu Kilisenin kendi kutsal metinlerini doğru anlamaktan aciz olduğu ortaya çıkmış olacaktı.

Âdem'den önce insanların var olduğu yönünde daha önce de görüşler ileri sürülmüştü ama hiçbirisi La Peyrère'in ön-Âdemiler hipotezi kadar ses getirmemiş ve endişeye yol açmamıştı. İlginç olan husus La Peyrère'in bu teşebbüsünün bir eleştiriden ziyade anlamaya yönelik bir gayretin ürünü olmasıdır. Bir taraftan coğrafi keşifler sonucunda daha önce hiç bilinmedik topraklardan ve buralarda yaşayan insanlardan haberdar olunması, diğer taraftan Mısır, Yunan, Mezopotamya ve Çin medeniyeti gibi uygarlıkların tarihi kaynaklarının Avrupalılar tarafından keşfedilmesi Kitab-ı Mukaddes'te verilen bilgilerin sorgulanmasına yol açmıştır. Bir tarafta tarihsel, coğrafi, etnolojik, antropolojik, jeolojik ve biyolojik veriler diğer tarafta ise kutsal metinlerde yer alan anlatılardan elde edilen bilgilerle karşı karşıya gelen zihinler bunların birbirleriyle uyuşmadığı durumlarda sorgulamaya başlamıştır. Bu sorgulamanın amacı doğruyu bulmaktır. Bazı durumlarda birinci ya da ikinci türden bilgilerin birini diğerine tercih etmenin iki bilgi kaynağı arasında bir çatışma doğurduğunda bu problemi halletmenin en pratik yolu tevile başvurma şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim La Peyrère'in ön-Âdemiler hipotezinin de temelde bir hermenötik gayretin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Bu hermenötik çaba iki yönlü işlemektedir. Birince yön, dış dünyaya ilişkin yeni bilgilerin Kitab-ı Mukaddes anlatılarıyla uyumlu hâle getirmeye doğrudur. İkinci yön ise Kitab-ı Mukaddes'in bizzat kendi içindeki çelişkileri gidermeye doğrudur.^a Bu

^a Eski Ahit'teki bu tür çelişkilerin farkına La Peyrère'en önce de birçok kişi varmış ve bir çözüm yolu bulmaya çalışmıştır. Bu yönde kaleme alınan eserlerin çoğu apolojetik bir gayeyle yazılırken Hıristiyan din adamları ve Yahudi hahamlar, çelişkili ya da akla aykırı bulunan Kitab-ı Mukaddes pasajlarını tevile ederek bunların ahenkli olduklarını savunuyorlardı. Her tür dogmatizme karşı çıkan *la libre pensée* (özgür düşünce) tarafından Kitab-ı Mukaddes'in otantikliğine ilişkin ilk eleştirilerin dillendirildiği döneme tekabül eden 1555 yılında Seraphin

çalışmada La Peyrère'in hermenötik projesinin bu iki yönü üzerinde durulacaktır. Ancak bu hermenötik projenin daha büyük bir proje olan mesihi projenin bir parçası olduğunu unutmamak gerekir. La Peyrère, bu mesihi vizyonunu 1643 yılında yayımlanan ilk kitabı olan *Du rappel des juifs* adlı eserinde ortaya koyar. Bu eser daha sonra yayımlanan *Praeadamitae* ya da *Systema Theologicum* gibi ön-Âdemiler hipotezinin ayrıntılarıyla ele alındığı tefsir çalışmalarındaki temel felsefeyi oluşturur. *Du rappel des juifs*'in ilk satırlarına La Peyrère amacını açık ve net bir biçimde belirtir: Yahudilerin İncil'i yani İsa'nın mesajını kabul etmeye çağrılacaklardır. Gentillerin yani Yahudi olmayanların selameti de Yahudilere yönelik bu çağrıda yatmaktadır. Yeryüzündeki bütün insanlar Hıristiyanlığa ihtida edecektir (La Peyrère, 1643). Anonim olarak yayımlanan bu kitabında La Peyrère üç basamaklı bir kutsal tarih teorisi geliştirir. İlk basamağı Eski Ahit tarihi oluşturur. Burada Tanrı'nın seçilmiş halkı olarak Yahudiler kutsal tarihin yegâne aktörleridir. İkinci aşama, İsa'yı reddeden Yahudilerin ikinci plana itilmesi ve yerlerine Gentillerin seçilmesiyle başlar. Kutsal tarihin orta safhası Yeni Ahit zamanından bu zamana (on yedinci yüzyılın ortasına) kadar devam etmiş ve artık üçüncü safhanın başlama zamanı gelmiştir. Yahudiler yakın bir gelecekte sade bir Hıristiyanlık şeklini benimseyeceklerdir. Fransa kralının önderliğinde bu yeni Yahudi

Cumiranus "concordatio" (bağdaştırma) gayesiyle *Concordatio omnium fere locorum totius sacrae scripturae, quae inter se pugnare videntur* adlı eserini Kitab-ı Mukaddes'te "sahte çelişkiler"e ilişkin söylentileri ortadan kaldırmak amacıyla kaleme aldığını belirtir. 1559 yılında Cenevre'de yayımlanan *Accord de plusieurs passages des saintes escritures, qui semblent en apparence discordans* adlı eserde "görünürde" çelişkili gelen Kitab-ı Mukaddes pasajlarını ahenkli hâle getirilmeye çalışılmaktadır. 1648'de diğer bir Protestan yazar olan Thaddaeus, hem Eski hem de Yeni Ahit'teki 1050 çelişkiyi gidermeye çalışır. *Concordatio* yönünde hareket eden diğer yorumcular arasında Grotius, Lippomanus, Jansenius ve Le Maistre de Sacy gibi Hıristiyan yazarlar zikredilebilir. Yahudi cenahta ise Amsterdam hahamı Menasseh ben Israel 1651 yılında *Concordador* adlı eserinin ikinci cildini tamamlamıştır. Bu eserde, Tanah'taki tartışmalı pasajların bu külliyyatın hatalar içerdiği düşüncesine başvurmaksızın çözüme kavuşturulabileceği konusu üzerinde durulmaktadır (Wetsel, 1994, s. 167; Louison-Lassablière, 2000, s. 200; Popkin, 1987, s. 50). Wetsel'e göre La Peyrère'in Kitab-ı Mukaddes'in içerdiği çelişkiler hakkındaki analizi Eski Ahit'in kusurlu bir metin oluşuna matuftu ve bu açıdan da önceki apolojetik gelenekle çok az bir ilişki vardı. Bu yaklaşım daha ziyade *la libre pensée* tarafından Kitab-ı Mukaddes'e yapılan saldırıya benzemektedir (Wetsel, 1994, s. 168). Wetsel'in tespiti kısmen doğrudur. Zira La Peyrère her ne kadar Eski Ahit'teki çelişkili pasajlara dikkat çekse de aynı zamanda bunları rasyonel zeminde tevil ederek tutarlı hâle getirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla onun teşebbüsünün de büyük ölçüde bir *concordatio* gayreti taşıdığı aşikârdır. La Peyrère kendinden önceki yazarlardan en önemli farklarından biri Kitab-ı Mukaddes'i sırf kendisiyle açıklamak yerine (teolojik yorum), rasyonel ve etnolojik (tarihsel yorum) veriler doğrultusunda izah etmeye çalışmasıdır.

Hıristiyanlar Kutsal Topraklara dönecekler, Mesihin yakın dönüşüne hazır olması için oraları arındıracak ve Kudüs'teki Mabed'i yeniden inşa edeceklerdir. Sonrasında Fransa kralı dünyayı Mesihle birlikte yönetecektir ve bu Yahudi Hıristiyanlar onun bin yıllık krallığın maiyetini oluşturacaklardır (McCalla, 2006, s. 51; Popkin, 2001, s. 78).

A. İlk Yaratılış ve İnsanlığın Kökenine Dair La Peyrère Öncesi Görüşler

Ön-Âdemiler hipotezi La Peyrère ile meşhur olsa da dünyanın ne zaman yaratıldığına ve ilk insanların kim ve ne şekilde var olduğuna dair görüşler çok eskiden beri dile getirilmiştir. Konuyla ilgili tarihsel kaynaklar bu tür tartışmaları insan soyunun kökenine dair Yahudi-Hıristiyanların Kitab-ı Mukaddes kıssalarından hareketle savundukları antropogonik fikirlere ve kronolojilere pagan yazarların dile getirdikleri itirazlara kadar götürmektedir. Bu tartışmaların en eski örneği M. S. 170 yılı civarında Antakyalı Hıristiyan Theophilus, bazılarının dünyanın yaratılmamış olduğunu dolayısıyla ebedi olduğunu savunanların da bulunduğu dikkat çektikten sonra dünyanın yaşının 153075 yıl olduğunu iddia eden Mısırlı pagan yazar Apollonius'un bu görüşünü Autolycus'a yazdığı bir mektupta dile getirir (Roberts & Donaldson, 1867, s. 120). Mısırlıların tarihinin Kitab-ı Mukaddes'te dünyanın yaratılış tarihi olarak kabul edilen zamandan çok daha eskiye gittiğini ifade eden çok sayıda antik yazar vardı. Mısırlıların tarihini Herodotus 17000 yıl, Diodorus Siculus 23000 yıl, Pomponius Mela 13000 yıl, Plato 8000 yıl, Diogenes Laertius 48000 yıl öncesine dayandırıyor. Alexander Polyhistor ve Abydenus, Babillilerin 400000 yıllık bir tarihe sahip olduklarını savunmuştur. Diogenes Laertius ise Pers medeniyetinin tarihinin Truva'nın düşüşünden 6000 yıl öncesine dayandığını belirtmiştir (Kocher, 1946, s. 44).

Hıristiyan iken pagan dinine dönen Roma İmparatoru Julian (331-363) bir rahibe yazdığı mektubunda insanlığın tek bir çiftten gelmiş olmasının mümkün olmadığını ve tanrıların aynı anda çok sayıda insan meydana getirdiğini ifade etmektedir (Emperor Julian, 1913, s. 307). Atalarının dini olan pagan gelenekleri yeniden ihya etmeyi hayal eden Julian, Hıristiyanlığa şiddetle karşı çıkarken Yahudilere karşı daha sempatik bir tavır sergilemiştir. Tarihsel kayıtlarda onun Yahudilerle birlikte içerisinde ibadet etmek üzere Kudüs'teki mabedi yeniden inşa ettirmeye çalıştığına vurgu yapan Richard Popkin'e göre Julian'ın hayallerinden biri Yahudilikle paganizmi birleştirmektir (Popkin, 1987, s. 27). Ancak, Yahudilere duyduğu sempatiye rağmen, Julian Yahudiliği de eleştirmiştir. Ona göre pagan tanrılar ve Helen kültürleri, Yahudi inancından çok daha üstündü. Evrensel pagan tanrıların aksine, İbranilerin kıskanç tanrısı, dar

görüşlü, kıskanç, sadece küçük ve önemsiz bir ulusun tanrısıydı (Teitler, 2017, s. 26).

İlk Hıristiyan teologlardan biri olan Hippolu Augustinus (354–430) *De Civitate Dei* adlı eserinde “imansızların” tarih hakkında verdikleri bilgileri Kitab-ı Mukaddes'ten elde edilen bilgilerle örtüşmedikleri gerekçesiyle reddeder: “İmansızlar da tarihe binlerce yıldır atfedilen sahte belgelerle kandırılıyor; oysa biz, Kitab-ı Mukaddes'ten insanın yaratılmasından bu yana altı bin yıl bile geçmediğini hesaplayabiliyoruz” (Augustine, *The City of God* (Books VIII-XVI), 2008, s. 263). Mısırlıların Kitab-ı Mukaddes'te ilk insan Âdem'in zamanından kendi zamanına (M. S. 4. yüzyıla) kadar 6000 yıl geçmediği hakikatinin aksini iddia edenlerin saçmaladıklarını ve dolayısıyla da Mısırlıların astronomi biliminin 10000 yıldan geriye gittiğini savunanların iddialarının bir yalandan ibaret olduğunu dile getiren Augustinus'un temel paradigması, Kitab-ı Mukaddes'in kutsal bir tarih içerdiği fikrine dayanmaktadır. Böylece Augustinus ne kadar bilgili ve âlim birinin sözü olursa olsun eğer bu, Tanrı sözüne aykırı ise yanlış kabul etmektedir. Augustinus düşüncesinin teolojik kaygının ön planda olduğunu ve hatta bu kaygının gözetilmesi gerektiği de profan tarihlere hiçbir değer atfetmemesinden anlaşılmaktadır. Augustinus'a göre profan kitaplarda yer alan bilgilerin doğruluğu ya da yanlışlığı insanı daha mutlu ya da daha iyi yapmaya hizmet etmediği için bunlar şayanı dikkat değildir (Augustine, *The City of God* (Books XVII-XXII), 2008, s. 148-149). Augustinus'un bu görüşü Yahudi ve Hıristiyan din adamlarının çoğu tarafından aynen benimsenerek tarih ve kronoloji hakkında pagan görüşlerin efsanelerden ve mitlerden ibaret olduğu kabul edilmiştir. Bu anlayış Kitab-ı Mukaddes'i serapa Tanrı kelamı olarak gördüğü için bu kitaplarda anlatılan herşeye mutlak hakikat niteliği atfederken diğer taraftan da Kitab-ı Mukaddes'i dokunulmaz bir otorite konumuna getirmiştir. Literal anlam üzerinde inşa edilen bu anlayıştan mistik yorumlarla sıyrılanlar olmuştur.

Alegorik yoruma yer veren Yahudi tefsir literatürü olan Midraş ya da mistik yorumu esas alan Yahudi mistisizmi olan Kabalaya ait metinlerde çoklu âlem kavramıyla ilişkili olarak ön-Âdemilik düşüncesinin izleri görülmektedir. Bu eserlerdeki ortak fikir, mevcut dünyanın, Tanrı'nın yaratıp bunlardan hoşnut olmadığı için imha ettiği çok sayıdaki âlemler dizisinin sonuncusundan ibaret olduğu şeklindedir. Hatta bazıları, (İbranice karşılığı Bereşit olan) Tekvin kitabı metninin ilk harfinin *Elif* ile değil de *Be* ile başlamasını bu görüşe mesnet göstermiştir. Bunlara göre bu dünyadan önce yaratılan ve daha sonra yok edilen dünyada da bir Tevrat vardı ve onun ilk harfi *Elif* olsa gerekti. Konuyla ilgili

farklı yorumlar da yapılmıştır.^b Örneğin onuncu yüzyılın hemen başında Süryaniceden Arapçaya İbn Vahşiyye tarafından tercüme edilen *Kitabu'l-Filaha en-Nabatiyye* adlı eserde Âdem'in Hindistan'dan geldiği, onun da ebeveyni olduğu ve bütün insanların atası değil sadece Kenanilerin, Kasdanilerin, Hasdanilerin ve Suranilerin onun soyundan geldiği ifade edilmektedir (Hämeen-Anttila, 2006, s. 270, 297-298). Bu görüş daha sonra, Orta Çağın ünlü Yahudi filozofu İbn Meymun'un yazdığı *Delaletu'l-Hairin* adlı kitabında ve 1130-1140 yılları arasında İspanya'da zengin bir Yahudi ailenin tek oğlu olan Yehuda Halevi'nin Arapça *Kitâbul-Hucceci ve'd-Delîl fi Nuşratu'd-Dînu'z-Zelîl* başlığıyla yazdığı ve Yehuda İbn Tibbon tarafından *Sefer ha-Kuzari* adıyla İbraniceye tercüme edilen eserde dillendirilmiştir. Adı geçen eserinde Maimonides, Hz. İbrahim'in "yıldızlardan başka ilah kabul etmeyen Sabiiler topluluğu içerisinde yetiştiği"ni hatırlatarak bu topluluğun dini hakkında bilgi verdiği bölümde bunların kadim tarih kitapları ve Arapçaya tercüme edilen eserleri hakkında da bilgi verirken ilk zikrettiği eser *Filaha en-Nabatiyye'* dir (The Nabatean Agriculture). Bu esere dayanarak Maimonides, Sabiilerin şu inanca sahip olduklarını aktarır: "Sabiilerin inancına göre Âdem, insanlığın geri kalanı gibi bir erkekle bir dişiden dünyaya gelmiş bir insandı. Onu hemcinslerinden ayırt eden tek şey ay tarafından gönderilmiş bir peygamber olmasıydı. Bundan dolayı da o, insanları aya tapınmaya davet etmiş ve ziraatla ilgili çeşitli eserler yazmıştır" (Maimonides, 2002, s. 316). 1655 yılında yazdığı *Systema theologicum ex Praedamitarum hypotesi* adlı eserinde La Peyrère, Âdem'in eşyaya isim vermesinden bahsederken Maimonides'e atıfta bulunarak ondan aldığı bir bilgiye istinaden Âdem'in "Somboscer" adında bir hocanın eğitiminden geçtiğinden bahseder (La Peyrère, 1655, s. 143).

^b La Peyrère'in düşüncesi üzerindeki kabalist etkiye ilk dikkat çeken kişi büyük bir ihtimalle Katolik din adamı ve Kitab-ı Mukaddes eleştirmeni ve tarihsel eleştirel Kitab-ı Mukaddes incelemesinin kurucusu kabul edilen Richard Simon'dur (1638-1712). Emekli olduktan sonra La Peyrère, Simon'un mensubu olduğu Oratoire cemiyetine ait Paris civarındaki bir manastıra laik bir birey olarak yerleşmiş ve ölümüne kadar orada yaşamıştır. Bu ikamet La Peyrère ile Simon arasında yakın bir dostluğun oluşmasına vesile olmuştur. La Peyrère'e yazdığı 20 Mayıs 1670 tarihli mektubunda Simon, ön-Âdemilik hipotezinin Hıristiyan tefsir geleneğine aykırı olduğuna dikkat çektiikten sonra bunun Yahudi kabala bakış açısının bir ürünü ve tamamen bir kurgudan ibaret olduğunu vurgular (Simon, 1730, s. 2-3). 4 Haziran 1670 tarihli mektubunda ise Simon, Sabiilere ait *Livres de l'Agriculture*'de Âdem'den önce insanların var olduğundan bahsedildiğini belirterek ön-Âdemilik düşüncesinin bir Hıristiyana yakışmadığını yazar (Simon, 1730, s. 19, 21). Simon'un zikrettiği bu eser hiç kuşkusu *Kitabu'l-Filaha en-Nabatiyye'* dir.

Kitabu'l-Filaha en-Nabatiyye' de binlerce yıllık bir tarihten söz edilmesini ve Âdem'den önce yaşayan insanların zikredilmesini Halevi bu kitabın bir vahiy ürünü olmayışından ötürü reddeder (Halevi, 1964, s. 52). Tevrat'ta verilen bilgiler doğrultusunda Âdem'in bu dünyadaki ilk insan olduğunu savunun Halevi yine de ön-Âdemilik fikrini reddetmez. Ona göre bu dünyanın belirli bir zamanda yaratıldığını ve Âdem'in bu dünyada yaratılan ilk insan olduğunu kabul etmek bu âlemden önce birçok âlemin var olduğunu kabul etmekle çelişmez (Halevi, 1964, s. 54). Halevi'nin bu tutumu, Ortaçağ Midraş ve Kabala literatüründe bu âlemin neden yaratıldığına yönelik tartışmalar çerçevesinde açıklık kazanmaktadır. Tanrı'nın neden bu âlemi yarattığını anlamaya çalışırken Yahudi yazarlar onun daha önce başka âlemler yarattığını savunmuşlardır. Daha da ileri gidilerek bu âlemlerde insanların da yaşamış olduğu ifade edilmiştir. Yorumun devamında bu insanların Tanrı'yı tazim ve ona kulluk etmede kusurlu oldukları için kendileriyle beraber içinde buldukları dünyaların imha edildiği ve nihayetinde de Tanrı'nın mükemmel vaziyette mevcut dünyayı yarattığı belirtilir (Neusner, 2001, s. 29; Popkin, 1987, s. 29; Bláha, 2010, s. 138; Rappoport, 1995, s. 9).

Augustinus ya da Halevi gibi Kitab-ı Mukaddes'i bir vahiy ürünü olarak ele alan din adamları açısından ön-Âdemiler ihtimalini ortaya koyan her tür görüş, mitik, sahte ve hatta kasıtlı yalanlar olarak nitelendirilerek reddedilmiştir. Yüzyıllardan beri hem Yahudi hem de Hıristiyan din adamlarının ilk insanın yaratılışına ilişkin geleneksel inanca aykırı olan bu yöndeki bir görüşe sahip olan kişi sayısı oldukça sınırlıydı. Ancak durum on altıncı yüzyıldan itibaren tamamen değişmiştir. Bu değişime sebep olan Rönesans döneminde iki gelişme sebep olmuştur. Birincisi, hümanist düşünürler tarafından pagan geçmişinin "kadimliği"nin yeniden keşfiydi. İkincisi ise Avrupalıların keşif seyahatlerine başlaması sonucu o güne dek hiç bilinmeyen yeni toprakların ve buralarda yaşayan diğer halkların ve diğer kültürlerin keşfiydi. Kadim pagan tarihçileri inceleyenler, insan ırkının kökenlerine dair Kitab-ı Mukaddes'te sunulan tabloyla bu yazarların verdikleri bilgiler arasında büyük miktarda çelişkilerin var olduğunu tespit ettiler. Her ne kadar Avrupa'da geçerli olan resmi görüşle uyuşmasa da hümanist düşünürler antik çağ hakkındaki verileri titizlikle bir araya getiren ve başkaları da faydalansın diye bunları yayımlama faaliyetine giriştiler.

Kitab-ı Mukaddes'in verdiği bilgilere meydan okuyan bu yeni verileri neşreden bu meraklı zihinler Avrupalı entelektüelleri ciddi bir krizle karşı karşıya getirmiştir. Pagan dünyaya ait verileri ya Yahudilik ve Hıristiyanlıkla uyumlu hâle getirmek ya da tevil yoluna gidilerek bunları bir şekilde izah etmek gereği

doğmuştur. Diğer taraftan Avrupalı entelektüellerin karşı karşıya geldikleri daha ciddi bir meydan okuma Amerika kıtasının keşfinden sonra elde edilen yeni bilgiler sonucunda ortaya çıkmıştır (Popkin, 1987, s. 31-32). Temel sorun o güne dek bu uzak topraklarda yaşayan insanların nereden geldiklerini tespit etmektir. Hatta bu insanlarla ilk karşılaşan Avrupalıların bunların insan olup olmadıklarından kuşku duymaları da bize bugün oldukça ilginç gelmektedir.

Bu ilk temaslar sonucunda Avrupalıların cevap aradıkları sorular şunlardı: Amerika'nın sakinleri, Âdem ve Nuh'un soyundan gelenler miydi? Eğer öyleyse, dünyanın diğer ucunda yer alan bu topraklara hangi yollardan gelmişlerdi? Âdem'in asli günah yüzünden cennetten kovularak tanrısal inayetten mahrum bırakılması cezasına bunlar da iştirak ediyor muydu? Tanrı'nın insanları bu günaha kurtarmak üzere biricik oğlu İsa'yı dünyaya göndererek kurban etmesi şeklinde gerçekleşen tanrısal kurtuluş planına bunlar da dâhil miydi? İnsanın Sam, Ham ve Yafes'in soyundan geldiği yönündeki Kitab-ı Mukaddes anlatisının neresinde ve nasıl yer alıyorlardı? Keşfedilen bu yeni insanlara karşı nasıl bir tutumun benimsenmesi bu soruların cevabına bağlıydı. İlk dönemlerde bu sorulara net cevaplar verilemediği için net ve hatta olumlu bir tavır sergilenmemiştir. İspanyol sömürgecilerin Amerika kıtasına ayak bastıktan sonra yerle halka uyguladıkları zulüm ve insanlık dışı muameleleri yüksek sesle dile getiren Bartolome de Las Casas'ın aktardığı rivayete göre Dominiken misyoner Antonio de Montesinos'un bu yeni topraklara yerleşen sömürgecilere vaazında "Bu Yerliler insan değil mi? Bunların rasyonel ruhları yok mu? Kendinizi sevdiğiniz gibi bunları da sevmek zorunda değil misiniz?" (Huxley, 1980, s. 58) diye sitem etmesinden Avrupalıların hâkimiyetleri altına aldıkları bu insanlara hangi gözle baktıklarının ipucunu vermektedir.

Avrupalıların Amerika'yı keşfettikten sonra oradaki toprakları yerlilerin ellerinden gasp ederek yaptıkları işi meşrulaştırma gayesiyle başvurdukları dini gerekçenin de Yahudilerin düşüncesine dayandığına dikkat çeken Cenevrelili teolog Jean Le Clerc (1657-1736), İspanyolların ve Portekizlerin ele geçirdikleri toprakları "sanki Tanrı kendilerine bizzat yetki vermiş gibi" yerlilerin ellerinden gasp ettiklerini hatırlatır ve bu insanlık dışı muamelenin esasında teolojik telakkilerden kaynaklandığına dikkat çeker. Le Clerc, İspanya ve Portekiz'deki bazı Teoloji Okullarında *Utrum Americani sunt homines?* (Amerikalılar/Amerika Yerlileri insan mı?) meselesinin tartışıldığını ve birçok teoloğun, onların hayvan olduklarına ve dolayısıyla hayvan öldürür gibi vicdan rahatlığıyla onların da öldürülebileceklerinin caiz olduğuna karar verdiklerini dile getirir (Le Clerc, 1686, s. 23-26).

Avrupalıların Amerika yerlilerine nasıl muamele etmesi gerektiği meselesi bağlamında bunların *imago Dei*'yi paylaşıp paylaşmadıklarını veya başka bir türe ait olup olmadıklarını, temelde hayvani nitelikte olup sadece kölelik için uygun olup olmadıklarını veya barbar olarak kabul edilmemeleri için yeterince gelişmiş olup olmadıklarını belirlemek için Roma'dan İspanya'ya bir elçi gönderildi. Bu soruşturmadan elde edilecek cevaplar oldukça ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Çünkü Amerika yerlilerini medenileştirmek ve Hıristiyanlaştırmak için onlara savaş açmanın gerekçesi bu soruların altında yer alıyordu. Nitekim Papa II. Julius 1512'de Amerika yerlilerinin Âdem'den geldiğini ilan etmiştir (Livingstone, 2008, s. 19).

Bu Yeni Dünya sakinlerinin Eski Dünya'daki bir yerlerden geldiği yönünde çok farklı görüşler ortaya konulması insanlığın soy birliği paradigmasına dayanıyordu. Amerika yerlilerinin farklı bir kökene sahip olduğu yönündeki ilk teori 1520 yılında Paracelsus (1493–1541) tarafından ileri sürülmüştür. Kitab-ı Mukaddes'teki insanın yaratılışına ilişkin anlatıyı kabul etmekle birlikte Paracelsus dünyanın en ücra köşelerinde şimdiye kadar hiç bilinmeyen adalarda bulunan insanların Âdem'in soyundan gelmelerini mümkün görmemiştir. Monogenizmden kopmamakla birlikte ortaya çıkan bu yeni durumu izah etme açısından poligenizmi mantıklı bulan Paracelsus'a göre dünyayı iskân eden insanlar Âdem'in çocuklarından ibaret değildi. Bazı bölgeler Âdem'in haricinde yaratılan başka bir insanın soyundan gelenlerle doldurulmuştu. Paracelsus'a göre "Tanrı bu saklı beldeleri boş bırakma niyetinde olmadığı için buraları mucizevi şekilde başka insanlarla iskân etmiştir... Bundan dolayı saklı beldelerin halklarının Âdem'in soyundan geldiğini ispat etmek gerekmez" idi (Slotkin, 1965, s. 42). Aynı anda yaratılan eşdeğer iki Âdem ve bunların soyundan gelen eşdeğer iki insanlık soyundan bahsetmenin sapkın addedileceğini bildiği için Paracelsus yeni keşfedilen topraklarda yaşayan insanların Nuh tufanından sonra yaratıldığını ve bunların ruhunun olmadığını poligenizm görüşüne ilave etmiştir (Bendyshe, 1865, s. 354). Paracelsus'un bu yorumunun Avrupalıların karşı karşıya kaldıkları yeni beşeri durumu dini telakkilerle bağdaştırma çabasının bir ürünü olduğu aşikârdır. Kitab-ı Mukaddes insanlığı Âdem ile başlatıp Tufan hadisesi sonrasında Nuh ve ailesi haricindeki bütün insanları yeryüzünden kaldırarak ikinci Âdem olarak Nuh'u tarih sahnesine sokmakta ve insanlığın soyunu onun üç oğlundan devam ettirmektedir. Aynı anda iki Âdem'in yaratılmış olma ihtimali tufan kıssasıyla çelişeceği için Paracelsus, ikinci Âdem'in yaratılışını tufan sonrasına erteleyerek hem Amerika yerlilerinin bu uzak diyarlara nasıl göç ettikleri hem de tufandan nasıl kurtuldukları meselelerini halletmiştir.

Ancak ortada büyük bir problem kalıyordu. Hristiyanlığın kurtuluş öğretisine göre Âdem'in işlediği günah bütün insanlığa sirayet etmişse ve Tanrı'nın insanlığı kurtarma planı çerçevesinde oğul İsa'yı kurban olarak sunmuşsa farklı bir yaratılışla farklı bir soydan gelen ve dolayısıyla asli günaha bulaşmamış olan Amerika yerlileri bu planın dışında kalmış olmuyor muydu? Paracelsus'un Amerika yerlilerin ruh sahibi olmadıklarını belirtmesi belki de bu zorluğu aşmak içindi. Böylece teolojik bir müşkülü halletmeye çalışırken Paracelsus başka bir teolojik çıkmaza düşmüş oluyordu. Ancak Kilisenin baskın olduğu bu dönemde takibata uğramamak için en azından görünürde de olsa dini otoriteye itaatın gösterilmesi bir zaruretti.

Avrupa tarihi boyunca görüşleri Kilise tarafından geleneksel ve resmi öğretilere aykırı görülerek sapkın/heretik ilan edildikten sonra düşünce ve inançlarını hayatlarıyla ödeyenlerin sayısı oldukça fazladır. İtalyan bilgin Giulio Cesare Vanini bunlardan sadece biridir. Vanini, 1616 yılında *De admirandis naturae reginae deaeque mortalium arcanis* adlı eserinde ilk insanların dik olmadığını ve insanlığın alt ve üst seviyelere ayrıldığını söylemişti. Bu o kadar provokatif olarak görülüyordu ki yazarın sapkın olduğuna karar verildi ve kazığa mahkûm edilerek diri diri yakıldı (Biondi & Rickards, 2003, s. 221). Yaklaşık kırk yıl sonra Kalvinist mezhebe mensup Fransız diplomat ve entelektüel Isaac La Peyrère'in (1594–1676) "on yedinci yüzyılın en çok reddedilen kitabı" (Robinson, 1978, s. 128, dip. 25) olarak tarihe geçen *Systema Theologicum ex Praeadamitarium Hypothesi* adlı eseri 1655 yılında Amsterdam'da yayımlanmıştır. Aynı yıl, *Praeadamitae sive exercitatio super versibus duodecimo, decimo-tertio et decimo-quarto, capituli quinti Epistolae D. Pauli ad Romanos* adlı kitap da neşredilmiştir. *Praeadamitae*'nin dört, *Systema Theologicum ex Praeadamitarium Hypothesi*'nin ise üç baskısı yapılmış bir de her ikisi eseri tek cilt hâlinde bir araya getiren bir başka baskı yapılmıştır. Hemen bir yıl sonra yani 1656 yılında Londra'da bu iki çalışma İngilizceye tercüme edilerek tek bir cilt içerisinde toplanmıştır. Yetmiş sayfa civarında bir hacme sahip olan birinci bölümde *Men before Adam. Or a Discourse upon the Twelfth, Thirteenth, and Fourteenth Verses of the Fifth Chapter of the Epistle of the Apostle Paul to the Romans. By which are Prov'd, That the First Men were Created before Adam* [Âdem'den Önceki İnsanlar Ya Da Havari Pavlus'un Romalılara Yazdığı Mektubun İlk İnsanların Âdem'den Önce Yaratıldığını İspat Eden Beşinci Bölümünün On İkinci, On Üçüncü ve On Dördüncü Ayetleri Üzerine Bir Söylem] yer alırken eserin devamında bu birinci bölümün geniş bir şerhi mahiyetinde ve dört katından daha fazla bir hacme sahip olan *A Theological Systeme Upon that Presupposition, That Men were before*

Adam [Âdem'den Önce İnsanlar Olduğuna Dair Teolojik bir Sistem] başlıklı bölüm yer almaktadır.

Praeadamitae'nın Latince ve İngilizce baskıların yanında 1661 yılında Hollandacada yayımlanması eserin oldukça ilgi çektiğine işaret etmektedir. Bu ilginin yanında söz konusu eser, geleneksel Kitab-ı Mukaddes yorumunun dışına çıkarak o güne dek hiçbir Hıristiyan müfessirin görmediği bir anlam çıkararak Hıristiyan camiayı adeta ayağa kaldırmıştır. La Peyrère'in eseri Paris'te ve diğer birçok şehirde yakılmış, 1655 yılının Kasım ayında Hollanda Devletleri "yanlış, utanç verici, Tanrı kelamına aykırı, rezalet, dinsiz ve ülke çıkarlarına ters" olarak değerlendirilen bu eseri mahkeme kararıyla yasaklatmıştır (Nellen, 2008, s. 820). 1656 yılında La Peyrère, Brüksel'de tutuklandıktan sonra birkaç ay hapis yatmıştır. Ön-Âdemiler konusunda görüşleri inkâr ettirilen ve Katolikliğe geçen La Peyrère, Vatikan'a götürülerek Papa VII. Alexander'in huzuruna çıkarılmış ve bu görüşmeden sonra affedilmiştir (Popkin, 1987, s. 14). Ancak La Peyrère'in eserinin uyandırdığı yankılar uzun yıllar devam etmiştir. Amerikalı diplomat Andrew Dickson White'ın tespitine göre Avrupa'nın her tarafından tepki gösteren Yahudi, Katolik ve Protestan teologlar tarafından ön-Âdemiler hipotezini çürütmek üzere otuz altıdan fazla reddiye yazılmıştır (White, 1898, s. 255; White, 1896, s. 317).

Buradaki paradoks dikkat çekicidir. Zira La Peyrère'in amacı polemik yapmak değil tıpkı kendisini eleştiren ve bu eleştirilerini Kitab-ı Mukaddes pasajlarına dayandırarak yapan teologlar gibi bu kitaplar hakkında doğru bir anlam elde etmektir. Dolayısıyla ön-Âdemiler meselesinin aslında bir hermenötik meselesi olduğu görülmektedir. Ön-Âdemiler meselesi, bir taraftan Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit bölümünde insanlık tarihi ve dünya hakkında verilen bilgileri profan/beşeri tarihler, bilimsel ve coğrafi keşifler sonucunda elde edilen bilgilerle diğer taraftan da Eski Ahit ayetlerini birbirleriyle uyumlu hâle getirerek mantıklı bir hikâye oluşturmaya çalışan La Peyrère'in tümevarım yöntemine dayanan rasyonel tutumu karşısında Kitab-ı Mukaddes'i serapa Tanrı kelamı kabul ettiği için onun mutlak hakikatleri ifade ettiği görüşünden hareketle geçmiş ve dünyayı anlamlandıran tündengelimci teolojik yaklaşımın çatıştığı örneklerden biridir.

Teolojik yaklaşımın aksine La Peyrère'in yaklaşımı hem ampirik verileri Kitab-ı Mukaddes anlatılarıyla uyumlu hâle getirmeyi hem de Kitab-ı Mukaddes külliyatı içerisindeki çelişkili pasajları mantıklı bir izaha kavuşturmayı amaçlıyordu. Diğer taraftan mesihi vizyonun yanında ön-

Âdemiler hipotezi önemli bir hermenötik işlevi yerine getirmeye yönelikti. Papa VII. Alexander'e yazdığı mektubunda La Peyrère ortaya koyduğu hipotezini hiçbir şekilde Hıristiyanlık dinine zarar vermek için tasarlamadığını, bilakis bu hipotezin "Kutsal Yazı'nın anlaşılmasına ve İman sırlarının aydınlığa kavuşmasına büyük hizmette bulunabileceğini" düşündüğünü ifade eder. Böylece ön-Âdemiler hipoteziyle hem "pagan milletlerin en eski tarihi" hem de kadim filozofların yaratışla ilgili görüşleri ile Kitab-ı Mukaddes arasındaki ihtilaflar giderilmiş olacaktı. Diğer taraftan La Peyrère bu hipoteziyle iki asır önce keşfedilen halkların kökeniyle ilgili bütün tartışmaları ortadan kaldırarak bunların da Hıristiyanlığa dâhil edilmesine imkân tanımış oluyordu (La Peyrère, 1658, s. 111-112). La Peyrère'in hem diğer kültürlerle hem de milletlere karşı ilgi duymasına mesleğinin büyük etkisi ve katkısı olmuştur. 1640 yılında Paris'e gelip Condé Prensi Henry II de Bourbon'un hizmetine kâtip ve diplomat olarak giren La Peyrère hem Fransa'daki entelektüel çevreyle içi içe olma fırsatına kavuşmuş hem de birçok Avrupa ülkesini ziyaret etme imkânını elde etmiştir.

B. Yeni Dünya Halklarının Kökeni Meselesi

Yaklaşık yüz elli yıldan beri bilim adamları Amerika yerlilerinin kökenini tartışıyorlardı. Ortaya atılan çok farklı görüşlerden bazıları bunların Kartaca'dan, Çin'den, Filistin'den (Yahudilerin Kayıp Kabileleri olarak), Atlantis'ten ya da Norveç'ten geldikleri yönündeydi (Wetsel, 1994, s. 145; Popkin, 2006, s. 38). Bu farklı görüşlerin altında yatan ortak husus Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümünde verilen bilgilerle uyum içinde olma çabasıdır. 1607 yılında neşredilen *Origen de los indios* adlı eserinde Gregorio Garcia, bu temel öncülü çok net bir biçimde ifade eder: "Dünyanın başlangıcından beri erkekler ve kadınlar ilk ebeveynimiz Âdem ve Havva'dan ve Büyük Tufandan sonra hayatta kalan Nuh ve oğullarından türemiştir" (Garcia G. , 1607, s. 15). Bunun aksini savunanlar "Tanrı kelamına ters düşmekte" ve "kulaklarını hakikate kapamaktadırlar" (Bancroft, 1876, s. 4). Daha sonra antik yazarlara dayanarak Garcia, dünyayı Nuh'un oğulları arasında paylaşırken bilinen hikâyeyi anlatır. Buna göre Sam, Asya kıtasına hâkim olurken Ham, Mısır ve Afrika'ya, Yafes ise Avrupa'nın hâkimi olmuştur (Garcia G. , 1607, s. 13-14). Garcia'ya göre Yeni Dünya yerlilerinin bilinen dünyanın üç bölümünden birinden gelmesi gerekiyordu. Bunun nedeni, dünyanın Amerika diye adlandırılan dördüncü bölümü dünyanın başlangıcından itibaren ya da Nuh, oğulları ve torunları zamanındaki Tufandan sonra iskân edilmiş olsaydı eski tarihçilerin ve coğrafyacıların bu durumla ilgili bilgi aktarmış olmaları gerekirdi. Fakat onlar eski zamanlarda buraların Kavurucu Bölge'nin [Torrida

Zona] altında bulunmasından dolayı oturulamaz olduğunu düşündüler. Bu tuhaf akıl yürütmeden sonra Garcia'nın vardığı sonuç şudur: "Böylece, Yerlilerin yukarıda belirtilen bölümlerden birinden Yeni Dünyaya geldiklerini teslim etmek zorundayız" (Garcia G. , 1607, s. 16). Garcia'nın eserinin 1729 yılında yapılan ikinci baskısında Amerika yerlilerine Avrupa ve Asya'daki halklardan farklı bir köken nispet etmenin bütün insanlığın ilk atası Âdem olan bir soy birliğine sahip olduğu yönündeki Hıristiyanlık öğretisiyle çelişeceğine dikkat çekilerek hem Paracelsus hem de La Peyrère'in poligenist görüşleri reddedilmektedir (Garcia, 1729, s. 248). İlginç olan husus, Tekvin'den hareketle insanlığın kökenini tek bir çifte bağlayan geleneksel Yahudi-Hıristiyan öğretisinin aksine aynı metinlere dayanan La Peyrère'in farklı bir sonucu çıkarmış olmasıdır. Ona göre bu metinler bütün insanlığın geçmişini değil, sadece Yahudilerin tarihini anlatıyor (McCalla, 2006, s. 36; De Quatrefages, 1861, s. vii; Popkin, 1979, s. 216; Amann, 1935, s. 2794).

Jean Astruc ve daha sonra Julius Wellhausen gibi araştırmacılar tarafından Tekvin bölümünün farklı kaynaklardan derlendiği henüz ortaya konulmadan önce bu bölümde insanın yaratılışına ilişkin iki farklı anlatının yer alması La Peyrère'in dikkatini çekmiştir: "İlk yaratılıştaki insanların (ki benim varsayımına göre bunlar Gentillerdir) dünyayla birlikte söz ile yaratıldığına dikkat çekmek gerekir. Yaratılış bölümü olana Tekvin'in ilk bölümü bunu açıkça ifade eder. *Ve Tanrı dedi ki insanı kendi Suretimizde yaratalım. O, yaratalım dedi. Ve sözülle [Tanrı] onu [İnsanı] yarattı. Fakat Tekvin 2'de Rab, Âdem'i sözülle değil, yoğurulmuş toprakla yarattı*" (La Peyrère, 1655, s. 113; McCalla, 2006, s. 36; De Quatrefages, 1861, s. vii).

Daha önce belirtildiği gibi Kitab-ı Mukaddes'in otoritesini reddetmemekle birlikte teolojik bakış açısından farklı olarak La Peyrère bu sonucu sadece kutsal metin okumalarından elde etmemiş, ampirik verilerin desteğiyle doğrulamaya çalışmıştır. 1644 yılında Danimarka ile İsveç arasındaki bir anlaşmazlığı müzakere etmek üzere Danimarka'ya gelen Fransa büyükelçisiyle beraberinde La Peyrère de vardı. Stockholm'de La Peyrère, *Systema theologicum* adlı eserinin neşredilmesinde büyük katkı sağlayan Kraliçe Christina, Kopenhag'da Danimarkalı bilim adamı Ole Worm ile tanışmıştır. Worm'un yardım ve destekleriyle La Peyrère Grönland ve İzlanda üzerine yaptığı incelemeler sonucunda elde ettiği bulgular iki kitap hâlinde yayımlanmıştır: *Relation du Groenland* (Paris, 1647) ve *Relation de l'Islande* (Paris, 1663).

La Peyrère'in ön-Âdemiler hipoteziyle ilgili 1655 yılında yayımlanmadan önce el yazması nüshaların Avrupa'nın birçok yerinde okunmuş ve bunun akabinde de farklı kesimlerden eleştiriler almıştır. Ön-Âdemilik fikrinin dine büyük bir tehdit oluşturduğunu düşünerek bu hipoteze ilk eleştiriye Hugo Grotius, 1643 yılında yayımlanan *Dissertatio altera de origine Gentium Americanarum adversus obtrectatorem* adlı eserinde dile getirmiştir.^c Grotius, Amerika yerlilerinin atalarının Eric the Red ve Leif Erikson'un Viking seferlerine kadar uzanan Norveçliler ya da Germenler olduğunu düşünüyordu. Eğer durum böyle değilse Grotius'a göre ya Amerika yerlileri hiçbir milletin soyundan gelmiyorlardı ya ebediyen vardılar ya da "Fransa'da yakın zamanda birinin hayal ettiği gibi Âdem'den önce insanlar vardı" (Popkin, 1987, s. 6). Grotius'un isim vermeden dile getirdiği bu alaycı itirazın muhatabının kendisi olduğunda kuşku duymayan La Peyrère 1647 yılında yayımlanan *Relation du Groenland* adlı eserinde kimseyi ismen hedef göstermeden cevap verir. 1640'lı yıllarda La Peyrère, kuzey bölgelerinin coğrafyası üzerine çalışıyordu. Bu çalışmalardan biri olan adı geçen eserde Grönland yerlilerinin Avrupa kökenli olmadığı ispat edilmeye çalışılır. Bu esere 1619-1620 yılları arasında kuzey-doğu pasajını bulmak üzere bir keşif gezisi yürüten Danimarkalı Jens Munk'un çizdiği haritaya kısmen dayanan bir harita yer alır. Bu haritada Grönland, Amerika'dan tamamen kopuk vaziyette çizilmiştir. Bu coğrafi argümanla Grönland yerlilerinin herhangi bir yerden göç etmeyen buraya özgü oldukları görüşü desteklenmek isteniyordu (Livingstone, 2010, s. 207).

Adı geçen eserde Amerika'nın yerlilerinin Grönland'dan; bunların da Norveç'ten geldiğini, Almanların, Lombardların ve Norveçlilerin dillerindeki *land* sonekiyle Amerika yerlilerinin dillerinde *land* ile biten bazı kelimelerle karşılaştırarak ve Amerika yerlilerinin adetlerinin Norveçlilerinkine yakın olduğunu ifade ederek görüşünü desteklemeye çalışan Grotius'un yanıldığını ifade eden La Peyrère'e göre Grönland ve Amerika kadim halklarının İskandinav halklarıyla herhangi bir ilişkisi yoktur (La Peyrère, 1647, s. 273-274). Bu farklılığı hem filolojik hem de etnolojik açıdan ispat etmeye çalışan La Peyrère, Grönland yerlilerinin sadece kendilerine özgü bir dile sahip

^c La Peyrère'in aktardığı bilgiye göre Grotius bir tanıdık vasıtasıyla ön-Âdemiler hakkındaki risalesini kendisinden talep etmiş o da bu talebi geri çevirmemiştir. Ancak bu risale bir müsvedde mahiyetinde olduğu için içerisinde anlatılan ön-Âdemiler hipotezi olgunlaştırılmamıştı ve gözden geçirilmesi gerekiyordu (La Peyrère, 1655, s. 278). Dolayısıyla Grotius'un eleştirisi La Peyrère'in ön-Âdemiler konusundaki hipotezinin ilk hâline yönelikti. Diğer taraftan bu eleştiriler doğrultusunda La Peyrère, hipotezini geliştirerek ona 1655 yılında yayımlanan eserlerinde son şeklini vermiştir.

olmadıklarını aynı zamanda kendilerine özgü bir kültüre de sahip olduklarını savunur: “Kıyafetleri, köpek ve fok derisinden, gömlekleri balık bağırsağından ve yeleklerinden biri de çeşitli renklerde tüylerden kaplı kuş derisinden yapılmıştır... Yayları, okları, sırtıkları, bıçakları, kılıçları ve karguları avlanmak için kullanırlar” (La Peyrère, 1647, s. 187).

Grotius'un ölümünden tam on yıl sonra neşredilen *Systema theologicum* adlı eserinde La Peyrère, Norveçlilerin Grönland'a oradan da Amerika kıtasına yayıldıklarını ve böylece Amerika'nın yerli halklarının Norveçlilerin soyundan geldiği yönündeki görüşünün artık geçersiz olduğuna dikkat çeker. Zira yapılan araştırmalar Norveçliler gelmeden önce Grönland'da insanların yaşadığını göstermiştir. Diğer taraftan Grotius'un ön-Âdemiler hipotezinin neden dini tehlikeye soktuğu düşüncesini de La Peyrère ifşa eder. Grotius, bir Hıristiyanlık müdafisi olarak bu hipotezin asli günah doktrini geçersiz kıldığını düşünüyordu. Augustinus'tan beri Hıristiyanlık antropogoninin, soteriolojisinin ve kristolojisinin temel dayanağı hâline getirilen bu akide, bütün insanların Âdem'den gelmesini gerektiriyordu (La Peyrère, 1655, s. 281).

Hıristiyan camianın ön-Âdemiler görüşü karşısındaki tedirginliğini yansıtması bakımından Condé Prensi'nin himayesinde olan Katolik rahip ve bilim adamı Marin Mersenne etrafında oluşan entelektüel çevrede La Peyrère ile birlikte Blaise Pascal (1623-1662) örneği asli günah doktrini ile insanlığın soy birliği arasındaki ilişkin neden zorunlu görüldüğünü ve dolayısıyla poligenist görüşlerin neden tehlikeli ve de kabul edilemez olduğunu daha ne ortaya koymaktadır.

Pensées adlı eserinde Pascal, “Kitab-ı Mukaddes üzerine çılgın düşünceleri temellendirmek isteyen Apokalipsçilerin, Ön-Âdemicilerin, Millenaristlerin vs. çılgınlıkları”dan söz eder (Pascal, 1918, c. 2, s. 185). La Peyrère'in ön-Âdemiler görüşünü de böylece “çılgın” bulan Pascal adı geçen eseri boyunca insanlığın Âdem'den gelen biyolojik birliğini vurgular. Ancak o, düşünüş yani Âdem'in Cennetten atılması meselesini rasyonel zeminde izah etme konusuna gelince ciddi bir problemle karşılaşır: Bu düşünüş ve onun sonuçları insan zihni tarafından neden idrak edilmiyor ve neden antik çağ filozofları onu hissetmediler? Konuya açıklık getirmek için Pascal, Hollandalı Katolik piskopos Cornelius Jansenius'tan (1585-1638) insanın “iki hâli” görüşünü ödünç alır. Bu görüşe göre insanoğlu artık Yaratılış hâlinde olmadığı için aklın tahrif edilmesi sonucunda gerçekleşen bir olayı idrak edemiyor (Wetsel, 1994, s. 146).

Pascal'a göre: “Ne Âdem'in şanlı hâlini, ne günahının mahiyetini ne de bize intikal edilmesini idrak ediyoruz. Bunlar bizimkinden çok farklı bir tabiat

hâlinde gerçekleşmiş olan ve bizim şu anki kapasitemizi aşan şeylerdir. İçinden çıkmak için bütün bunları bilmenin bize faydası yoktur ve asıl önemli olan bizim sefil, bozulmuş, Tanrı'dan ayrılmış ama İsa-Mesih tarafından fidye verilerek kurtarıldığımızı bilmektir" (Pascal, 1918, c. 1, s. 187-188).

İnsanlık hâlinin farklılaştığı için düşüşün farkında olmadığını ve asli günahın ilk insandan itibaren bütün insanlığa sirayet edişinin insan aklının kavrayışının çok ötesinde bir "sır" olduğunu savunan Pascal bu doktrinin doğurduğu etik ve vicdani problemi şöyle halletmeye çalışır:

"İlk insanın günahının bu kaynaktan o kadar uzak ki ona iştirak etmesi mümkün görünmeyenleri suçlu hâle getirdiğini söylemekten akli daha fazla çarpıcı gelen bir şey yoktur. Bu günah akışı bize imkânsız görünmekle kalmaz çok haksız da gelir; zira sefil adaletimizin kurallarına iradeden yoksun bir çocuğu varlık bulmadan altı bin yıl önce işlenip kendisinin o kadar az payı olduğu görünen bir günah yüzünden ebediyen lanetlenmesinden daha zıt ne olabilir? Kesinlikle hiçbir şey bizi bu doktrinden daha sert bir şekilde şoke etmiyor. Ancak tüm sırların en anlaşılması olan bu sır olmadan, kendi kendimiz için anlaşılmaz oluruz. Hâlimizin düğümlerini, büklümlerini ve kıvrımlarını bu dipsiz derinlik içinde alır öyle ki bu sırrın insana anlaşılması olmasından daha çok insan bu sır olmaksızın anlaşılmasıdır" (Pascal, 1918, c. 1, s. 115).

Asli günahın ilk insandan başlayarak onun soyuyla devam etmesinin biyolojik bir devamlılık esasına dayandığını ima eden bu monogenetik doktrinden dolayı yaratılıştaki ilk/tek insanın Âdem olmadığı düşüncesi tehlikeli ya da çlgın bulan Grotius ya da Pascal gibi birçok eleştirmenin endişesini yersiz bulan La Peyrère, tıpkı İsa'nın kurtuluş öğretisine iştirak etmek için onu ata kabul etmek gerekmiyorsa aynı şekilde asli günah doktrinini izah etmek için Âdem'i bütün insanlar atası kılarak her insanı onun işlemiş olduğu günaha iştirak ettirme arasında zaruri bir ilişki yoktur (La Peyrère, 1655, s. 280).

C. Kitab-ı Mukaddes'te Yaratılış ve İlk İnsanlar

Eski Ahit kıssalarıyla ilgili soru işaretleri Isaac La Peyrère'in çocukluk çağından itibaren zihninde oluşmaya başlamıştır. Özellikle Tekvin bölümünde anlatılan Habil (Abel) ve Kabil (Cain) kıssasıyla ilgili birçok husus onun aklına yatmamıştı. Tekvin kıssasında Kabil'in Habil'i öldürmesi üzerine ceza olarak ailesinin içerisinde yaşadığı topraklardan kovularak dünyayı dolaşması istenir. Kabil'in birinin kendisini bulup öldürmesi endişesi karşısında Tanrı "her kim onu bulursa kendisin vurmasın diye" onun üzerine bir nişane koydu (Tekvin 4:15). Habil öldürüldükten sonra Âdem ve Havva'dan başka yeryüzünde başka birileri yok idiyse Kabil kimler tarafından öldürülmekten korkuyordu? Âdem

ve Havva kendi topraklarında kaldıkları için oğullarına bunların zarar vermesi imkânsızdı. Öyleyse, bu toprakların dışında kimler yaşıyordu ve Kabil'e karşı kim bir tehdit oluştuyordu? Kissanın devamında Kabil'in daha sonra bir kadınla evlenerek bundan Hanok adında bir oğlu olduğu anlatılır. Kissanın anlatıldığı ana kadar yeryüzünde yaşayan insanlar Âdem, Havva ve Kabil'den ibaret olsaydı, Kabil nasıl evlenebilir ve bir çocuğu olabilirdi? Kabil'in karısı kimdi? Sonrasında Kabil'in bir şehir kurduğu anlatılır (Tekvin 4:17). Yeryüzünde Âdem, Havva ve küçük oğulları Şit, diğer taraftan Kabil, eşi ve çocuklarından başka birileri yoksa bu kadar az kişi için Kabil'in şehir kurması nasıl mümkün olmuştu? Tekvin'in altıncı babında geçen "İlahi varlıkların insan kızlarıyla evlenip çocuk sahibi oldukları günlerde ve daha sonra yeryüzünde Nefiller vardı. Bunlar eski çağ kahramanları, ünlü kişilerdi" pasajlarında bahsedilen bu insan dışı varlıklar kimlerdi? Bu sorulara cevap bulmaya çalışırken La Peyrère'in aklına başka sorular da gelmişti. İlk insan Âdem midir? Âdem'den başka insan yaratılmış mıdır? İnsanlar tek bir soydan mı gelmektedir? (La Peyrère, 1655, s. 149-153)

Erken yaşlarından itibaren ilk insanın yani Âdem'in yaratılışını anlatan Tekvin 1-2 pasajlarına ilişkin geleneksel yorumda bir tuhaflık hisseden La Peyrère'in bu şüphesi Pavlus'a atfedilen Romalılara Mektup'un beşinci bölümünün 12, 13 ve 14. cümlelerini okuyunca giderilmiştir (La Peyrère, 1655). 1655 yılında yayımlanan *Praeadamitae* adlı eserinin alt başlığının net bir şekilde yansıttığı üzere o, ilk insanların Âdem'den önce yaratıldığına dair görüşünü ispatının bu pasajlara dayandırmıştır. Romalılara Mektup'taki söz konusu pasajlara göre "Günah bir insan yoluyla, ölüm de günah yoluyla dünyaya girdi. Böylece ölüm bütün insanlara yayıldı. Çünkü hepsi günah işledi. Kutsal Yasa'dan önce de dünyada günah vardı; ama yasa olmayınca günahın hesabı tutulmaz. Oysa Âdem'den Musa'ya kadar ölüm, gelecek Kişi'nin örneği olan Âdem'in suçuna benzer bir günah işlememiş olanlara da egemendi (Rom. 5:12-14).

Hıristiyanlığın en erken kutsal metinlerinden biri olan bu mektubun Pavlus'a mı ait olduğu ya da tamamının Pavlus tarafından da mı yazıldığı yoksa bu metnin bir derleme mi olduğu konuları tartışma konusu olmuştur. Hatta mevcut metnin orijinal metnin ne kadarına tekabül ettiği ya da bu metnin yazılış gayesinin ne olduğu konusu da tam bir netliğe kavuşmuş değildir. Bugünkü yaygın kabule göre Pavlus bu mektubu Korintos'a yaptığı son ziyaretten sonra muhtemelen M.S. 56/57 veya 57/58 yılında yazmıştır (Freed, 2005, s. 109; Cranfield, 2004, s. 1-3; Allison, 2005, s. 911; Fitzmyer, 1990, s. 831). Geleneksel yoruma göre Âdem ve Havva'nın Tanrı'nın yasağına karşı gelerek işledikleri

günah, insanlığın bedbahtlığının temel sebebidir. Âdem'in günahı bütün insanlığı etkilemiştir. Her ne kadar Pavlus bu etkinin nasıl meydana geldiğini açıklamasa da onun tevarüs etme niteliğini vurgulamaktadır. Böylece Âdem ile başlayan günah ve ölümün evrenselliği ile İsa ile birlikte günahtan kurtularak ebedi hayata kavuşma düşüncesinin evrenselliği arasında bir ilişki kurulmaktadır. Vaftizle kişi İsa ile özdeşleştirilmektedir. Âdem'in hâliyle özdeş olan "eski adam", İsa'nın hâline dönüşerek "yeni adam" olarak günahtan kurtulmuş kabul edilmektedir (Fitzmyer, 1990, s. 845).

La Peyrère, ön-Âdemiler hipoteziyle günah ve ölümün Âdem ile başlamayıp daha önce var olan insanlarda mevcut olduğunu düşünmüştür. Onu bu düşünceye sevk eden temel faktörlerden biri "Yasa" kavramını farklı şekilde anlamış olmasıdır. Geleneksel tefsire göre Pavlus'un kastettiği yasa, Eski Ahit'te anlatıldığı üzere Tanrı'nın Sina Dağı'nda Musa'ya verdiği Yasadır. Yasanın işlevi, ihlalleri tespit etmek, mahkûm etmek ve cezalandırmaktır (Haacker, 2003, s. 125). Oysa La Peyrère'in kanaati, Rom. 13. ayette sözü edilen yasanın Musa'ya değil, Âdem'e verilen yasa olduğu yönündedir.^d Musa'dan çok önce Tanrı Âdem ile ahitlemişti (La Peyrère, 1656, s. 23, 35; La Peyrère, 1655, s. 2-3). Musa'ya verilen Yasa ise bu genel Yasanın Yahudilere mahsus bir ilavesidir (La Peyrère, 1656, s. 27). Âdem Tanrı'dan yasak meyveyi yememe emrini (Yasayı) aldıktan sonra günah ve ölüme "mutlak güç" verilmiştir. Yasa hakkındaki bu öncülenden hareketle La Peyrère şöyle bir akıl yürütür: Eğer Yasa'dan önce de dünyada günah var idiyse o hâlde Âdem'den önce insanların olmuş olması gerekliydi (Frampton, 2006, s. 43; Popkin, 1987, s. 43).

La Peyrère'in bu yorumu Kitab-ı Mukaddes'in metin eleştirisine dayanıyordu. Ona bu kitabın "birçok yeri karanlık ve anlaşılmaz geliyordu" (La Peyrère, 1663, s. 80). Kitab-ı Mukaddes'teki ahenksizliği hisseden La Peyrère'e göre bunun temel nedeni bu kitapların orijinallerinin mevcut olmamasıdır: "Kutsal Yazı'yı okuduğum he yerde ne devamlılık, ne düzen ne bir ayetle diğeri arasında sağlam bir bağlantı bulabiliyordum. Bu durumu, şu iki nedenin birine belki de ikisine birlikte bağlıyordum. Birincisi, Tanrı kelamının tarzı kehanetvari

^d Leo Strauss'a göre La Peyrère'in teolojik sistemi, Socinianizmin bir açılımı ve uzantısı olarak yorumlanmalıdır. Socinianlar Musa Yasasını insanı aşan derecedeki katılığı ve ruhun ölümsüzlüğüne ilişkin herhangi bir öğretiye yer vermemesi olmak üzere iki gerekçeden dolayı reddetmişlerdir. Eski Ahit tahrif edildiği öncülünden hareketle Socinus bu kaynağı filolojik ve tarihsel eleştiriye tabi tutmuştur. Bu yaklaşımın arkasında Yahudilik de dâhil olmak üzere Hıristiyanlığın tüm dinlerden üstün olduğu ve kurtuluşun sadece bu dine ait olduğu kanaati vardır. Ebedi hayat müjdesi Yeni Ahit'te yer aldığı için Musa Yasasını içeren Eski Ahit bu yasayla birlikte hükümsüz hâle gelmiş oluyordu (Strauss, 1982, s. 65-67).

ve kesintilidir. *Turbatis vera inuoluens*. İkincisi ise aynı kutsal Yazının tanıklığına göre orijinal kutsal kitapların birçoğu kaybolmuştur. Mevcut olmayan bu orijinallerden sadece Kesitlere sahibiz” (La Peyrère, 1663, s. 80-81).

Hıristiyan kutsal kitap külliyyatını oluşturan metinlerin kopya yoluyla çoğaltılırken farklı türden ve nedenden dolayı hatalar meydana gelmiştir. Romalılara Mektup'ta da bu tür hataların olduğunu göstermek için La Peyrère mevcut Yunanca metinlerle örneklendirerek mektubun 13. cümlesindeki “olmak” fiilinin şimdiki zamandaki hâli değil geçmiş hâlinin doğru olduğunu savunur. Buna göre söz konusu pasaja “Kutsal Yasa'dan önce de dünyada günah vardı; ama yasa olmayınca günahın hesabı tutulmaz” yerine şu anlamı verilmesi gerektiğini düşünür: “Kutsal Yasa'dan önce de dünyada günah vardı; ama yasa olmayınca günahın hesabı tutulmazdı” (La Peyrère, 1656, s. 25). Yasa, Âdem'e verilen yasa olduğuna ve bundan önce günah işlenmiş olduğuna göre Âdem'den önce insanların yaşamış olması gerekiyordu. Yasa Âdem'e verilene kadar yeryüzünde günah vardı ama hesabı tutulmuyordu. Bu noktada La Peyrère, günah kavramına da bir açıklık getirerek Âdem'den önceki insanlar için aynı türden bir günahın söz konusu olmadığına dikkat çeker. Zira Tanrı'nın Yasasına ilk karşı gelen kişi Âdem olduğu için ondan önceki insanların işlemiş oldukları günah herhangi bir yasaya aykırı değildi ve bundan dolayı da hükümsüzdü (La Peyrère, 1656, s. 28-30). Bu görüş, Romalılara Mektup'un dördüncü bölümünde yasanın olmadığı yerde yasaya karşı gelmenin de söz konusu olmadığına (Rom. 4:15) dayandırılır (La Peyrère, 1656, s. 33).

Bu filolojik argüman yanında Âdem'den önce insanların var olduğu düşüncesine en önemli argümanı sağlayan şey, Tekvin bölümündeki iki farklı yaratılış bilgisinin yer alması olmuştur. Tekvin'in ilk bölümünde “Tanrı insanı kendi suretinde yarattı. Böylece insan Tanrı suretinde yaratılmış oldu. İnsanları erkek ve dişi olarak yarattı” (Tekvin 1:27) şeklinde kadın ve erkeğin aynı anda yaratıldığı ya da en azından erkeğin mi kadının mı önce yaratıldığı konusuna değinmeyen bir ifade geçerken ikinci bölümdeki “RAB Tanrı Âdem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu” (Tekvin 2:7) cümlesinde açıkça erkeğin önce yaratıldığı bildirilmektedir. La Peyrère'e göre Tanrı insanı yaratmış ama bu insan ırkı dejenere olmuştur. Daha sonra ikinci bir yaratılış eylemiyle Tanrı Âdem'i yaratmak üzere yerden toz almış ve manevi anlamda Tanrı gibi ölümsüz olan bu insan Yahudilerin atası olmuştur (La Peyrère, 1655, s. 113-114, 154-155). Tekvin'de bu iki farklı yaratılış anlatısına dikkat çeken La Peyrère'in vurgusu bugün Kitab-ı Mukaddes araştırmacıları için oldukça aşikâr bir bilgi hâline gelse de 17. yüzyılda kabul edilmesi zor bir olguydu. Öncelikle bu görüş Augustinus'un beşinci yüzyılın

başlarında asli günaha ilişkin tam da La Peyrère'in yorumunu yaptığı Romalılara Mektup'un ilgili bölümüne dayanarak oluşturduğu doktrine tersti. Eski dini Maniheizmi terk eden Augustinus'un düşüncelerinde Mani'nin dinin izleri bu konuda da kendini göstermiştir. İnsanlığın herhangi iyi bir fiilde bulunması için özgür iradeden yoksun olduğu ve cinselliğin de ruhu aşağılara doğru sürüklediği yönündeki Maniheist inancın Augustinus'un asli günah doktrini üzerinde büyük etkisi olmuştur (Livingstone (ed.), 1997, s. 128). Augustinus'e göre dünyaya gelen her insan Âdem'in günahıyla suçludur ve bu günahı kurtulmak için de vaftiz olması yani Hıristiyan olarak İsa'nın mesajını kabul etmesi elzemdir. Bu doktrin Katolik Kilisesi'nin resmi öğretisi hâline gelerek 1546 yılında Trent konsilinin 15 Ocak tarihinde gerçekleşen beşinci oturumunda tekrar edilmiştir. Bu oturumda alınan kararın ilk iki maddesine göre eğer bir kişi, Tanrı'nın Cennetteki emirlerini çiğnediğinde, ilk insan Âdem'in yaratılıştan sahip olduğu kutsallığı ve adaleti yitirdiğini ve bunun sonucunda Tanrı'nın gazabına ve öfkesine ve dolayısıyla ölüme maruz kaldığını itiraf etmez, Âdem'in bu hatasının soyundan gelenlere sirayet etmeden sadece kendisine zarar verdiğine, itaatsizlik suçuyla kirlenmiş vaziyette insan nesline ruhun ölümü olan günahı değil de sadece bedeni ölüm ve cezaları aktardığına inanırsa aforoz olur. Bu ikinci maddeye mesnet olarak Rom. 5:12 gösterilmektedir: "Günah bir insan yoluyla, ölüm de günah yoluyla dünyaya girdi. Böylece ölüm bütün insanlara yayıldı" (Dogmatic Canons and Decrees, 1912, s. 16-17). Kararın devamında bu günahın ortadan kalkmasına İsa'nın aracılık ettiği ifade edilmekte ve böylece Hıristiyan inancının temel dogmasını oluşturan kristolojik soterioloji dile getirilmektedir.

Âdem, Tanrı'nın yasak etmesine rağmen Bilgi Ağacına yaklaşarak yasak meyveyi yemesinden ve böylece de İlahi Yasa'ya karşı gelerek işlediği bu günahı dolaylı Cennet'ten kovulmuştur. Böylece Âdem'in yediği bu yasak meyveden başak herhangi birinin yemesi imkânsız hâle gelmiştir. O hâlde Âdem'in soyundan gelenler için günahı bahsetmenin ne anlamı vardır? Diğer taraftan Âdem'den önce var olan insanların da günah işlediği söylenirken ne kastedilmektedir? İkinci soruya, asli günah meselesini izaha kavuşturmak için Jansenius ve Pascal gibilerin başvurdukları insanın "iki hâli" görüşünü hatırlatır biçimde bir kategoriyle cevap verilmeye çalışılır: "tabiat hâli" (statu nature) ve "Yasa hâli" (statu legis constitutis). Âdem'den önceki insanların işledikleri günahlar birinci hâl içerisinde yer alıp Yasa olmadığı için bir "doğal günah" (peccato naturali) olarak mesuliyet gerektirmezken Âdem'in Tanrı'nın Yasa'sına ve dolayısıyla da Tanrı'ya karşı gelerek işlediği "yasal günah" (peccato legali) ya da diğer bir deyişle asli günah (peccatum originale) ikinci kategoride yer alır.

La Peyrère'in ifadesiyle "Âdem'den önce neşredilmiş bir Tanrı Yasası olmadığına ve Tanrı Yasasını ilk ihlal eden Âdem olduğuna göre Âdem'den önce yaratılan insanlar günah işlemişlerdi ama onun gibi Tanrıya karşı herhangi bir ihlalden dolayı suçlu değillerdi" (La Peyrère, 1656, s. 30).

Âdem'in işlediği suçtan dolayı aslında ona özgü olması gereken bir günahı La Peyrère, "similitudinem transgressionis Adami" (Âdem'in suçuna benzerlik) ve "Retro" (geriye dönüklük) kavramlarıyla hem Âdem'den önce var olan insanların soyundan gelenlere yani Gentillere hem de kendi soyundan gelip de böyle bir günahı bizzat işlememiş olanlara teşmil eder. Âdem'in günahının geriye dönük olarak ondan önce var olan bütün insanlara nasıl teşmil edileceği ve mademki ölüm de bu günah yüzünden vuku bulmuşsa onlara nasıl izafe edileceği sorusu karşısında La Peyrère'in cevabı şudur: "Ölüm bütün insanlara geçtiği, yani Âdem'e isabet ettiği için bütün insanlığa, yani tüm zamanlardaki insanların her türüne geçti. Henüz doğmamışken bütün insanların tek bir insanda cem olduğu nasıl söylenebilir? Çocuklar, Âdem'in ihlaline benzer şekilde günah işlemişlerdir. Bu ihlal manevi niteliktedir. Âdem'in ihlali/günahı çocuklar da dâhil olmak üzere bütün insanlara sirayet etmiştir. Bütün insanlara Âdem'in işlediği günahın teşmil edilmesi benzerlikten dolayıdır. La Peyrère'in burada "benzerlik"ten (similitudinem transgressionis Adami) kastı sembolik düzeyde bir ortak niteliktir (La Peyrère, 1656, s. 16). Henüz doğmamış çocuklarının Âdem'de günah işlediklerinin söylendiği ve onda öldükleri düşünüldüğü gibi Âdem'den önce var olan ilk insanların da Âdem'de günah işledikleri ve ölüme mahkûm olmaya Âdem ile uğradıklarını anlamak gerekir" (La Peyrère, 1656, s. 50).

La Peyrère, geleneksel Hıristiyan müfessirlerin anladıklarının aksine Âdem'in işlediği asli günah yüzünden ölüme duçar olmasını literal anlamda değil, sembolik (mystica) anlamda değerlendirir (La Peyrère, 1655, s. 9). Âdem'den önceki insanlar gibi Âdem de hem doğal günah hem de yasal günah işlemişti. O, insan ve dolayısıyla noksan bir varlık olması hasebiyle kendinden önceki insanlarla aynı türden kusurlara sahipti. Onlar gibi Âdem'de ölümlü bir varlıktı. Tanrı tarafından Yasa verildikten sonra Âdem ayrıcalıklı bir konuma gelmiştir. Yasaya karşı gelerek işlediği suçun cezası olan ölüm manevi/sembolik (mystica & spiritalis) bir nitelikteydi. Dolayısıyla Âdem'in soyuna sirayet eden günah ve ölüm de böylece sembolik bir karakterdeydi (La Peyrère, 1655, s. 12).

Âdem'den önce insanların var olduğunu kabul etmenin İncillerin mesajına aykırı olmadığını ve böyle bir bilginin Hıristiyan kutsal kitaplarında hiçbir şekilde ifade edilmediğini vurgulayan La Peyrère, böyle bir kabulü

benimsemenin daha uygun olduğuna dikkat çeker. La Peyrère'e göre Âdem'in ilk insan olmadığını kabul etmekle İsa'nın son insan olmadığını kabul etmek aynı mantığa dayanmaktadır. Bu mantığa göre İsa'nın kefareti, Âdem'in soyundan gelen kendinden önce yaşamış olan insanları asli günahtan kurtarma niteliğindeyse Âdem'den önceki insanları da kurtuluş kapsamına dâhil etme özelliğine sahiptir (La Peyrère, 1656, s. 21).

La Peyrère, Âdem ile arasındaki paralelliği şu şekilde ifade eder: "Tanrı, baba; Âdem ise Tanrı'nın oğluydu. Mesih, Tanrı'nın oğlu ve oğul Tanrı idi. Âdem bir günahkârdı [Peccator], Mesih ise hakşinastı [Iustus]. Diğer tüm hususlarda Âdem ile Mesih birbirlerine benziyordu. Âdem, bir tür Mesihti ve Mesih'e karşıydı. İshak bir tür Mesihti ve Âdem ile Mesih arasında bir yerdedi. Mesih, İshak'ın bir prototipi [prototypus] ve Âdem'in bir karşıt türüydü [antitypus]" (La Peyrère, 1655, s. 152).

Âdem ve "ikinci Âdem" olan İsa, Tanrı'nın oğullarıydı. Biri isyanı/itaatsizliği, Şeytana uymayı, günaha düşüşü, cenneti kaybedişi ve ölüme duçar oluşu diğeri ise teslimiyeti, Tanrı'ya boyun eğmeyi, günahtan kurtuluşu ve cennete yeniden kavuşarak ebedi hayatı tekrar elde etmeyi temsil etmektedir. Ancak rasyonel ve objektif bir çerçeveden kutsal metinleri yorumlamaya çalışan La Peyrère'in farkında olmadan içine düştüğü çelişki çok net ortadadır. Zira İsa'yı Âdem'in karşıt türü olarak görmek, aynı türe ait olmayan iki unsuru birbiriyle karşılaştırmak demektir. Âdem topraktan yaratılmış bir insandı. Oysa İsa, Baba Tanrı'nın oğlu, Oğul Tanrı idi. Bütün dinlerde Tanrı(lar)ın temel özelliği ölümsüz olmasıdır. Nitekim Hıristiyanlığın temel akidesine göre çarmıha gerilerek ölen İsa da aslında ölmemiştir. Öyle görünmüştür. Çünkü bir Tanrı olarak o ölemezdi, ölmemeliydi ve nihayetinde de ölmedi. Hıristiyanlık akidesinin temelini oluşturan bu Kristolojik doktrin mitolojik niteliği, Tekvin bölümünde yaratılışa ilişkin anlatılan kozmogonik anlatının niteliğinden farklı değildir. Dolayısıyla La Peyrère, ampirik ve rasyonel bir bakış açısıyla Kitab-ı Mukaddes'i okumaya çalışırken kendi dini önkabullerinin gerekli kıldığı temel düşünceleri bir kenara bırakmadığı için psödo-bilimsel/rasyonel bir izah getirdiğini zannetmiştir.

Sonuç

Isaac La Peyrère'in ön-Âdemiler hipotezi, bir taraftan coğrafi ve bilimsel keşifler, diğer kültürlere ait tarihsel kaynakların tespiti ve tercümesi sonucunda 17. yüzyıl Avrupa medeniyetinin bilgi birikiminin bu medeniyetine şekli veren Kitab-ı Mukaddes ile karşılaşmasının diğer taraftan da Kitab-ı Mukaddes içindeki birbirleriyle çelişen pasajları ve anlatılardaki tutarsızlıkları giderek hem

kendi içinde hem de dış dünya, akıl ve bilimle ahenkli hâle getirme çabasının bir ürünüdür. Hıristiyanlığın kutsal kitap külliyyatının ilk bölümünü oluşturan Eski Ahit'in ilk beş kitabı, Pentatök ya da diğer bir ifadeyle Torah'ta hem dünyanın hem de insanlığın meydana gelişiyle ilgili anlatılar yer almaktadır. Asırlar boyunca hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar bu kitapların Musa'ya Tanrı tarafından Sina Dağı'nda verildiğine inanmışlardır. Bugün Ortodoks Yahudiler ya da Fundemantalist Hıristiyanlar gibi gruplar bu inancı aynen devam ettirmektedir. Kitab-ı Mukaddes'in tanrısal bir vahiy ürünü olduğu inancı, Maimonides'in 12. yüzyılda belirlediği on üç maddelik amentünün sekizinci maddesinde ifade edildiği üzere "tam bir iman ile inanırım ki elimizde olan Tevrat/Torah, tamamıyla Tanrı tarafından Musa'ya verilenin aynısıdır" şeklinde somutlaşmıştır.

La Peyrère'in Torah'ın Musa tarafından yazılmış olmasının mümkün olmadığını ve hatta tek bir yazar tarafından yazılmayıp bir derlemeden ibaret olduğunu, çok sayıda hata, çelişki ve tutarsızlık içerdiğini örnekleriyle göstererek bir tabuyu yıkmış ve açtığı bu yolda kendinden sonra Baruch Spinoza ya da Richard Simon gibi araştırmacılara öncülük etmiştir. Musa'nın Torah'ın yazarı olamayacağı noktasından başlayan kaynak eleştirisi ilerleyen zamanlarda Eski Ahit'in tamamına uygulanmış ve 19. yüzyılda özellikle Alman araştırmacıların gayretleriyle "tarihsel İsa" meselesi bağlamında yeni Ahit'i de kapsamına almıştır. Bugün Batı dillerinde "Bible criticism" ya da "Biblical criticism" şeklinde ifade edilen Kitab-ı Mukaddes eleştirisiyle alakalı geniş yelpazeli bir araştırma alanı oluşmuştur.

16. yüzyılda başlayan coğrafi, tarihsel ve bilimsel keşifler sonucunda elde edilen bilgilerin Kitab-ı Mukaddes'le uyumlu hâle getirme teşebbüsü olan ön-Âdemiler hipotezi çok sayıda eleştiriye maruz kalmış müellifi La Peyrère bir heretik/sapkın ilan edildikten sonra ömrünün kalan kısmını bir manastırda geçirmiş olsa da tartışmanın boyutu ve yol açtığı endişe konunun ciddiyetini ve önemini yansıtmaktadır. Diğer taraftan bu örnek bize farklı düzleme ait oldukları için mitolojik anlatıların bilimsel anlatılar tarafından hiçbir zaman bertaraf edilemeyeceğini de göstermektedir. Nitekim La Peyrère'in bu hipotezi de son tahlilde antropogonik bir miti kristolojik ve eskatolojik iki mitle izah etmeye yönelik bir teşebbüsten ibaret değil mi?

KAYNAKÇA

- Allison, D. C. (2005). Biblical Literature: New Testament. *Encyclopedia of Religion* (s. 905-923). içinde Farmington Hills: Thomson Gale.
- Amann, É. (1935). Préadamites. *Dictionnaire de théologie catholique* (s. 2793-2800). içinde Paris: Letouzey et Ané.
- Augustine, S. (2008). *The City of God (Books VIII-XVI)*. Washington: The Catholic University of America Press.
- Augustine, S. (2008). *The City of God (Books XVII-XXII)*. Washington: The Catholic University of America Press.
- Bancroft, H. H. (1876). *The Native Races of the Pacific States of North America* (Cilt 5). New York.
- Bendyshe, T. (1865). The History of Anthropology. *Memoirs Read before the Anthropological Society of London* (Cilt 1, s. 335-360). içinde London: Anthropological Society of London.
- Biondi, G., & Rickards, O. (2003). Polygenism. *Dictionary of Race, Ethnicity and Culture* (s. 221). içinde London: SAGE Publications.
- Bláha, J. (2010). *Lessons from the Kabbalah and Jewish History*. Brno: Marek Konečný.
- Broadhurst, J. R. (2012). *What Is the Literal Sense? Considering the Hermeneutic of John Lightfoot*. Eugene: Pickwick Publications.
- Buck, C. (1807). *A Theological Dictionary: Containing Definitions of All Religious Terms* (Cilt 1). Philadelphia.
- Cranfield, C. E. (2004). *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans* (Cilt 1). London: T&T Clark.
- De Quatrefages, A. (1861). *Unité de l'espèce humaine*. Paris.
- Dogmatic Canons and Decrees*. (1912). New York: The Devin-Adair Company.
- Emperor Julian. (1913). *Works* (Cilt 2). London: William Heinemann.
- Fitzmyer, J. A. (1990). The Letter to the Romans. *The New Jerome Biblical Commentary* (s. 830-868). içinde Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Frampton, T. L. (2006). *Spinoza and the Rise of Historical Criticism of the Bible*. London: T&T Clark.
- Freed, E. D. (2005). *The Apostle Paul and His Letters*. London: Equinox.
- Garcia, G. (1607). *Origen de los indios de el Nuevo Mundo e Indias Occidentales*. Valencia.

- Garcia, G. (1729). *Origen de los Indios de el Nuevo Mundo e Indias Occidentales* (2 b.). Madrid.
- Haacker, K. (2003). *The Theology of Paul's Letter to the Romans*. New York: Cambridge University Press.
- Halevi, J. (1964). *The Kuzari (Kitab Al Khazari)*. New York: Schocken Books.
- Hämeen-Anttila, J. (2006). *The Last Pagans of Iraq: Ibn Wahshiyya And His Nabatean Agriculture*. Leiden: Brill.
- Huxley, G. L. (1980). Aristotle, Las Casas and the American Indians. *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature*, 80c, 57-68.
- Isidore of Seville. (2006). *Etymologies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kocher, P. H. (1946). *Christopher Marlowe: A Study of his Thought, Learning, and Character*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- La Peyrère, I. (1643). *Du Rappel des Juifs*.
- La Peyrère, I. (1647). *Relation du Groenland*. Paris.
- La Peyrère, I. (1655). *A Theological Systeme*. London.
- La Peyrère, I. (1656). *Men before Adam*. London.
- La Peyrère, I. (1658). *Lettre de La Peyrère à Philotime*. Rome.
- La Peyrère, I. (1663). *Apologie*. Paris.
- Le Clerc, J. (1686). *Défense des sentimens de quelques Théologiens de Hollande sur l'Histoire critique du Vieux Testament. Contre la réponse du Prieur de Bolleville*. Amsterdam.
- Livingstone (ed.), F. A. (1997). Augustine, St. of Hippo (354-430). *The Oxford Dictionary of the Christian Church* (3 b., s. 128-130). Oxford: Oxford University Press.
- Livingstone, D. N. (2008). *Adam's Ancestors: Race, Religion, and the Politics of Human Origins*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Livingstone, D. N. (2010). Cultural Politics and the Racial Cartographics of Human Origins. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 35, 204-221.
- Louison-Lassablière, M.-J. (2000). *Le recours à l'écriture: Polémique et conciliation du XVe siècle au XVIIe siècle*. Saint-Etienne: Publications da l'Université de Saint-Etienne.

- Maimonides, M. (2002). *The Guide for the Perplexed*. (M. Friedländer, Çev.) Skokie: Varda Books.
- McCalla, A. (2006). *The Creationist Debate: The Encounter between the Bible and the Historical Mind*. London: Continuum.
- Nellen, H. J. (2008). Growing Tension between Church Doctrines and Critical Exegesis of the Old Testament. *Hebrew Bible/Old Testament: The History of Its Interpretation Vol. II: From the Renaissance to the Enlightenment* (s. 802-826). içinde Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Neusner, J. (2001). *A Theological Commentary to the Midrash: Genesis Rabbah*. Lanham: University Press of America.
- Pascal, B. (1918). *Pensées* (Cilt 2). Paris: Librairie Delagrave.
- Pascal, B. (1918). *Pensées* (Cilt 1). Paris: Librairie Delagrave.
- Percy, M. (2006). *Clergy: The Origin of Species*. London: Continuum.
- Popkin, R. (1979). *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*. Berkeley: The University of California Press.
- Popkin, R. (1987). *Isaac La Peyrère (1596-1676): His Life, Work, and Influence*. Leiden: E. J. Brill.
- Popkin, R. (2001). Millenarianism and Nationalism — A Case Study: Isaac La Peyrère. R. H. John Christian Laursen (Dü.) içinde, *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture Volume IV: Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics* (s. 77-84). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Popkin, R. (2006). La Peyrère, Isaac. *Encyclopedia of Philosophy* (Cilt 5, s. 196-197). içinde Farmington Hills: Thomson Gale.
- Rappoport, A. S. (1995). *Ancient Israel: Myths and Legends* (Cilt 1). London: Senate.
- Roberts, A., & Donaldson, J. (Dü). (1867). *Ante-Nicene Christian Library Vol. III: Tatian, Theophilis, and the Clementine Recognitions*. Edinburg.
- Robinson, I. (1978). Isaac de la Peyrère and the Recall of the Jews. *Jewish Social Studies*, 40(2), 117-130.
- Simon, R. (1730). *Lettres choisies* (Cilt 2). Amsterdam: Pierre Mortier.
- Slotkin, J. S. (1965). *Readings in Early Anthropology*. New York: Routledge.
- Strauss, L. (1982). *Spinoza's Critique of Religion*. New York: Schocken Books.
- Teitler, H. C. (2017). *The Last Pagan Emperor: Julian the Apostate and the War against Christianity*. New York: Oxford University Press.

- Thein, J. (1892). *Christian Anthropology* (2 b.). New York: Benziger Brothers.
- Weintraub, D. A. (2011). *How Old is the Universe?* Princeton: Princeton University Press.
- Wetsel, D. (1994). *Pascal and Disbelief: Catechesis and Conversion in the Pensées*. Washington: Catholic University of America Press.
- White, A. D. (1896). *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom* (Cilt 2). New York: D. Appleton.
- White, A. D. (1898). *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom* (Cilt 1). London: Macmillan.
- Williams, J. (1997). Isidore, Orosius and the Beatus Map. *Imago Mundi*, 49, 7-32.
- Woodward, D. (1987). Medieval Mappaemundi. J. B. Harley, & D. Woodward (Dü) içinde, *The History of Cartography, Volume 1: Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean* (s. 286-370). Chicago: University of Chicago Press.

